

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişaf dinamikası və ənənəvi təhsildən institusional pedaqoji təhsilə keçid

Xanım Səfərli

Xülasə. Məqalədə Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişaf dinamikası ənənəvi təhsil formalarından institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçid kontekstində araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi XIX və XX əsrlərdə bölgədə müəllim hazırlığı prosesinin hansı sosial, siyasi və mədəni şəraitdə formalaşdığını, bu prosesdə mollaxana və mədrəsə ənənələrinin, dövlət məktəblərinin, müəllimlər seminariyasının, pedaqoji texnikumların və ali pedaqoji şöbələrin rolunu müəyyənləşdirməkdir. Məqalədə göstərilir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı əvvəlcə dini və ənənəvi təhsil mühitində meydana gəlmiş, sonradan dünyəvi məktəb sisteminin inkişafı ilə daha sistemli və peşəkar xarakter almışdır. İrəvan Müəllimlər Seminariyası, İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu və İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi milli məktəblər üçün müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə həmçinin qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması və Azərbaycan məktəblərinin kadr təminatı məsələləri də təhlil edilir. Nəticə etibarilə, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı yalnız təhsil tarixi baxımından deyil, həm də milli kimliyin, ana dilinin və maarifçilik ənənələrinin qorunması baxımından əhəmiyyətli hadisə kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, pedaqoji kadr hazırlığı, müəllimlər seminariyası, ənənəvi təhsil, institusional təhsil, milli maarifçilik, qadın təhsili, Azərbaycan məktəbləri

Bakı Slavyan Universiteti, magistrant, Bakı, Azərbaycan

E-poçt: safarlikhanim85@gmail.com

Daxil oldu: 16 Dekabr 2025; Qəbul edildi: 21 Aprel 2026; Onlayn dərc edilib: 28 May 2026

© Müəllif(lər) 2026. Bu, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 Beynəlxalq Lisenziyası (CC BY-NC 4.0) şərtləri altında paylanan açıq girişli məqalədir.

Historical Development Dynamics of Pedagogical Staff Training in Western Azerbaijan and the Transition From Traditional Education to Institutional Pedagogical Education

Khanim Safarli

Abstract. The article examines the historical development dynamics of pedagogical staff training in Western Azerbaijan in the context of the transition from traditional forms of education to institutional pedagogical education. The study focuses on the role of mollakhanas, madrasas, state schools, teacher seminaries, pedagogical technical schools and higher pedagogical departments in the formation of national teacher training.

It is shown that pedagogical staff training in Western Azerbaijan first developed within the traditional religious and educational environment, but later acquired a more systematic and professional character through the expansion of secular schools and specialized teacher-training institutions. The activity of the Yerevan Teachers' Seminary, the Yerevan Turkish Pedagogical Technical School and the Azerbaijani department of the Yerevan State Correspondence Pedagogical Institute played an important role in preparing teachers for Azerbaijani schools. The article also emphasizes that the involvement of women in pedagogical education expanded the social base of teacher training and strengthened the enlightenment movement in the region. The study concludes that the development of pedagogical staff training in Western Azerbaijan was not only an educational process, but also an important factor in preserving national identity, mother-tongue education and Azerbaijani enlightenment traditions.

Keywords: *Western Azerbaijan, pedagogical staff training, teacher seminary, traditional education, institutional education, national enlightenment, women's education, Azerbaijani schools*

Baku Slavic University, Master's student, Baku, Azerbaijan

E-mail: safarlikhanim85@gmail.com

Received: 16 Dekabr 2025; Accepted: 21 Aprel 2026; Published online: 28 May 2026

© The Author(s) 2026. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0).

Giriş

Qərbi Azərbaycan tarixən azərbaycanlıların yaşadığı, zəngin maarifçilik və pedaqoji ənənələrə malik olan bölgələrdən biri olmuşdur. Bu ərazidə formalaşmış təhsil mühiti yalnız savadlanma prosesi ilə məhdudlaşmamış, həm də milli kimliyin, ana dilinin, dini-mənəvi dəyərlərin və mədəni yaddaşın qorunmasında mühüm rol oynamışdır. XIX və XX əsrlərdə bölgədə baş verən sosial və siyasi proseslər təhsil sisteminin inkişafına, məktəb şəbəkəsinin genişlənməsinə və müəllim kadrlarının hazırlanması məsələsinə ciddi təsir göstərmişdir.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının ilkin əsasları ənənəvi təhsil formaları ilə bağlı olmuşdur. Mollaxana və mədrəsələr uzun müddət ərzində uşaqların ilkin savad almasına, dini biliklərə yiyələnməsinə və mənəvi tərbiyəsinə xidmət etmişdir. Bu təhsil ocaqları müasir mənada peşəkar müəllim hazırlığı müəssisələri olmasa da, bölgədə savadlı şəxslərin, din xadimlərinin və maarifçi mühitin formalaşmasına şərait yaratmışdır. Sonrakı dövrdə dünyəvi məktəblərin yaranması bu ənənəvi təhsil mühitini daha sistemli və təşkilatlanmış mərhələyə keçirmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən dövlət məktəblərinin, gimnaziya və müəllim hazırlığı müəssisələrinin fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsini formalaşdırmışdır. Bu mərhələdə müəllim hazırlığı artıq təsadüfi və fərdi xarakter daşımır, xüsusi proqramlar, tədris planları və pedaqoji təcrübə əsasında həyata keçirilirdi. İrəvan Müəllimlər Seminariyası, pedaqoji kurslar, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr bu prosesin əsas dayaq nöqtələri kimi çıxış etmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində müəllim, maarifçi və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişlər (Azərbaycan tarixi, s. 213–220). Bu fakt seminariyanın yalnız bir təhsil müəssisəsi olmadığını, həm də bölgədə milli ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir. Seminariya məzunlarının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji fikrin yayılmasına və ana dilində təhsilin qorunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Məqalənin əsas məqsədi Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının ənənəvi təhsil mühitindən institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçidini tarixi inkişaf dinamikası baxımından araşdırmaqdır. Bu məqsədlə məqalədə mollaxana və mədrəsə ənənələrinin rolu, dünyəvi məktəblərin yaranması, müəllimlər seminariyasının fəaliyyəti, pedaqoji texnikumların və ali pedaqoji şöbələrin milli məktəblər üçün kadr hazırlığındakı əhəmiyyəti təhlil edilir. Məqalədə həmçinin qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması və Azərbaycan məktəblərinin müəllim təminatı məsələləri də diqqət mərkəzində saxlanılır.

Tədqiqat

Ənənəvi təhsil mühitindən dünyəvi məktəb sisteminə keçid

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi kökləri ənənəvi təhsil müəssisələri ilə bağlıdır. Mollaxana və mədrəsələr bölgədə ilkin savadlanmanın, dini biliklərin və əxlaqi tərbiyənin əsas mərkəzləri kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu müəssisələrdə təhsil alan şəxslərin bir qismi sonralar kənd və şəhər mühitində müəllim, din xadimi, katib və maarifçi funksiyalarını yerinə yetirirdi. Buna görə də ənənəvi təhsil ocaqları peşəkar pedaqoji təhsil müəssisələri olmasa da, bölgədə müəllimlik fəaliyyəti üçün ilkin sosial və intellektual baza yaratmışdır.

Mədrəsə təhsili mollaxana təhsilindən daha geniş məzmunla malik idi. Burada Quran oxusu və dini qaydalarla yanaşı, ərəb və fars dili, məntiq, tarix, riyaziyyat və bəzən coğrafiya kimi fənlər də tədris olunurdu (Əliyev, 2005, s. 78). Bu fakt göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda ənənəvi təhsil yalnız dini çərçivə ilə məhdudlaşmırdı. Mədrəsələr müəyyən mənada dünyəvi biliklərin də ötürüldüyü mərkəzlər kimi çıxış edirdi. Məhz bu səbəbdən sonrakı dövrdə yeni tipli məktəblərin formalaşması üçün bölgədə müəyyən savadlı mühit mövcud idi.

Ənənəvi təhsil mühitinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onun yerli sosial münasibətlərlə sıx bağlı olması idi. Mollaxana və mədrəsələr yalnız tədris məkanı kimi deyil, həm də mənəvi tərbiyə, dini bilik və icma daxilində sosial nüfuzun formalaşdığı mühit kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu baxımdan həmin təhsil formaları müəllimlik fəaliyyətinin ilkin ictimai əsaslarını yaratmışdır. Lakin XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, idarəçilik sisteminin yenilənməsi və dünyəvi biliklərə ehtiyacın artması ənənəvi təhsilin imkanlarını məhdudlaşdırmağa başlamışdır.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Qərbi Azərbaycanda dünyəvi təhsilə keçid daha aydın şəkildə müşahidə olunmağa başladı. Dövlət məktəblərinin, qəza məktəblərinin, progimnaziyaların və gimnaziyaların fəaliyyəti tədrisin məzmununu dəyişdirdi. Bu məktəblərdə dil, tarix, coğrafiya, riyaziyyat və təbiətşünaslıq kimi fənlərin tədrisi müəllim hazırlığına olan ehtiyacı artırdı. Beləliklə, pedaqoji kadr hazırlığı artıq yalnız şəxsi savad və dini bilik əsasında deyil, xüsusi tədris proqramları və məktəb ehtiyacları əsasında formalaşmağa başladı.

İrəvan şəhərində dövlət məktəblərinin yaranması Qərbi Azərbaycanda pedaqoji mühitin dəyişməsində mühüm mərhələ olmuşdur. İrəvan qəza məktəbi və sonrakı progimnaziya təhsil sistemində dünyəvi fənlərin möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır (Rüstəmov, 2022, s. 12–39). Bu təhsil müəssisələri yeni tipli müəllimlərə ehtiyac doğururdu. Müəllim artıq yalnız dini bilik ötürən şəxs kimi deyil, həm də dünyəvi fənləri tədris edən peşəkar pedaqoq kimi qəbul olunmağa başlayırdı. Bu dəyişiklik Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusional mərhələyə keçidini sürətləndirdi.

Dünyəvi məktəb sisteminin inkişafı ana dilində təhsil məsələsini də aktuallaşdırdı. Azərbaycanlı uşaqların təhsil aldığı məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi, yerli mədəni mühitin qorunması və milli özünüdərk prosesinin davam etdirilməsi üçün milli müəllimlərə ehtiyac artırdı. Bu ehtiyac

bölgədə pedaqoji təhsilin təşkilinə yeni məzmun verdi. Azərbaycanlı ziyalılar məktəblərin açılması, dərslərin hazırlanması və müəllimlərin yetişdirilməsi istiqamətində xüsusi fəallıq göstərirdilər. Bu keçid yalnız təhsil sisteminin daxili inkişafı ilə bağlı deyildi. Qərbi Azərbaycanda təhsilin inkişafına dövrün sosial və siyasi şəraiti də ciddi təsir göstərmişdir (Qərbi Azərbaycan, 2025, s. 9–11). Bu şəraitdə ana dilində təhsil və milli müəllim kadrlarının hazırlanması daha böyük əhəmiyyət qazanırdı. Azərbaycanlı ziyalıların məktəb açmaq, dərslər hazırlamaq və tədrisi təşkil etmək istiqamətindəki fəaliyyəti pedaqoji kadr hazırlığını milli maarifçilik hərəkatının əsas istiqamətlərindən birinə çevirmişdir.

Ənənəvi təhsildən dünyəvi məktəb sisteminə keçid birdən-birə baş verməmişdir. Bu proses uzun müddət ərzində mollaxana, mədrəsə, dövlət məktəbi və müəllim hazırlığı müəssisələri arasında əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Ənənəvi təhsil savadlılıq və mənəvi tərbiyə bazası yaratmış, dünyəvi məktəblər isə bu bazanı daha sistemli və peşəkar təhsil modelinə çevirmişdir. Nəticədə Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı tədricən milli maarifçilik prosesinin əsas istiqamətlərindən biri kimi formalaşmışdır.

Cədvəl 1.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişaf mərhələləri

Mərhələ	Əsas təhsil forması	Pedaqoji kadr hazırlığına təsiri
XIX əsrin əvvəlləri	Mollaxana və mədrəsələr	İlkin savadlı şəxslərin, dini müəllimlərin və yerli maarifçi mühitin formalaşmasına şərait yaratdı
XIX əsrin ikinci yarısı	Qəza məktəbləri, progimnaziyalar və gimnaziyalar	Dünyəvi fənlərin tədrisi müəllim hazırlığına yeni tələblər formalaşdırdı
1881-ci ildən sonra	İrəvan Müəllimlər Seminariyası	Müəllim hazırlığını sistemli və institusional mərhələyə keçirdi
1920-ci illər	Pedaqoji kurslar və İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu	Azərbaycan məktəbləri üçün milli pedaqoji kadrların hazırlanmasını genişləndirdi
1930–1940-cı illər	Ali pedaqoji şöbələr və qiyabi pedaqoji institutlar	Ali təhsilli müəllim kadrlarının hazırlanmasına imkan yaratdı
1950–1980-ci illər	Azərbaycan bölmələri və orta məktəb şəbəkəsi	Kadr təminatını qorumağa çalışdı, lakin siyasi və demoqrafik təzyiqlər prosesi zəiflətdi

Mənbə: İ. Əliyev, C. Allahverdiyev və F. Rüstəmovun tədqiqatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən görüldüyü kimi, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı bir neçə mərhələdən keçmişdir. İlk mərhələdə ənənəvi dini təhsil əsas rol oynasa da, sonrakı mərhələlərdə dünyəvi məktəblər və xüsusi müəllim hazırlığı müəssisələri ön plana çıxmışdır. Bu keçid bölgədə təhsilin məzmununu dəyişdirmiş, müəllimlik peşəsini daha sistemli və ictimai baxımdan əhəmiyyətli fəaliyyət sahəsinə çevirmişdir.

Pedaqoji kadr hazırlığının mərhələlər üzrə inkişafı göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığı yalnız təhsil müəssisələrinin yaranması ilə bağlı proses deyildi. Bu proses həm də bölgədə milli maarifçilik düşüncəsinin güclənməsi, ana dilində təhsilin qorunması və azərbaycanlı əhalinin mədəni özünüdərk səviyyəsinin yüksəlməsi ilə sıx əlaqəli idi. Buna görə də pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı Qərbi Azərbaycan təhsil tarixində sosial-mədəni hadisə kimi qiymətləndirilməlidir.

Pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması ilk növbədə müəllim hazırlığının xüsusi təhsil müəssisələri vasitəsilə aparılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Seminariya müəllim hazırlığını təsadüfi və fərdi savad səviyyəsindən çıxararaq planlı, proqramlı və pedaqoji əsaslara söykənən sistemə çevirmişdir. Bu proses Qərbi Azərbaycanda milli məktəblərin kadr təminatı üçün real baza yaratmışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1881-ci ildə fəaliyyətə başlamış və uzun müddət bölgədə müəllim hazırlığının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur (Rüstəmov, 2022, s. 79). Seminariyanın yaranması Qərbi Azərbaycanda pedaqoji təhsilin rəsmi və təşkilatlanmış mərhələyə keçdiyini göstərir. Burada təhsil alan tələbələr yalnız nəzəri biliklər almır, həm də məktəb mühiti üçün vacib olan pedaqoji bacarıqlara yiyələnirdilər. Bu səbəbdən seminariya Qərbi Azərbaycanda müəllim peşəsinin ictimai nüfuzunun artmasına da təsir göstərmişdir.

Seminariyanın tədris məzmunu dövrün pedaqoji tələblərinə uyğun şəkildə qurulmuşdu. Tədris planında Azərbaycan dili, rus dili, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, təbiətşünaslıq, pedaqogika, nəğmə, hüsnxət və digər fənlər yer alırdı (Rüstəmov, 2022, s. 98). Bu fənlər gələcək müəllimlərin yalnız bilik daşıyıcısı kimi deyil, həm də metodik hazırlığa malik pedaqoji kadr kimi formalaşmasına xidmət edirdi. Tədris prosesində pedaqoji təcrübəyə yer verilməsi müəllim hazırlığının praktik istiqamətini gücləndirirdi. Beləliklə, seminariya ənənəvi savadlılıq modelindən peşəkar müəllim hazırlığı modelinə keçidin əsas mexanizmlərindən biri olmuşdur.

Seminariyanın fəaliyyəti təkcə tədris prosesinin təşkili ilə məhdudlaşmırdı. Burada yetişən müəllimlər sonradan İrəvan quberniyasının müxtəlif məktəblərində çalışır, azərbaycanlı uşaqların ana dilində təhsil almasına və dünyəvi biliklərə yiyələnməsinə xidmət edirdilər. Seminariyanın məzunları arasında sonradan maarifçilik, pedaqoji fəaliyyət və ictimai həyat sahələrində seçilən şəxslərin olması bu təhsil müəssisəsinin regional əhəmiyyətini daha da artırır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının məzunları sonrakı dövrlərdə Azərbaycan məktəblərində müəllim, maarifçi və ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişlər (Balayeva, 2022, s. 213–220). Bu fakt seminariyanın yalnız bir təhsil müəssisəsi olmadığını, həm də bölgədə milli ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etdiyini göstərir. Seminariya məzunlarının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji fikrin yayılmasına və ana dilində təhsilin qorunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

XX əsrin əvvəllərində baş verən siyasi hadisələr və sonrakı sovetləşmə prosesi Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsini yaratdı. Azərbaycan məktəblərinin müəllimə olan ehtiyacı artdığı üçün qısamüddətli kurslar, pedaqoji texnikumlar və qiyabi pedaqoji institutlar daha vacib əhəmiyyət qazandı. Bu mərhələdə müəllim hazırlığı daha geniş sosial bazaya yayılmağa başladı. Xüsusilə kənd və rayon məktəblərinin kadr təminatı məsələsi pedaqoji təhsil müəssisələrinin fəaliyyətini zəruri edirdi.

İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumu 1920-ci illərdə milli məktəblərin müəllim kadrları ilə təmin olunması baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımışdır (Allahverdiyev və Cəfərov, 2017, s. 117). Texnikum azərbaycanlı gənclərin pedaqoji təhsil almasına imkan yaratmış və bölgədə müəllim çatışmazlığının aradan qaldırılmasına kömək etmişdir. Onun fəaliyyəti göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji təhsil artıq yalnız seminariya modeli ilə məhdudlaşmırdı. Pedaqoji texnikumlar daha geniş təbəqələr üçün müəllimlik peşəsinə çıxış imkanını yaradırdı.

Bu mərhələdə qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması da müəllim hazırlığının sosial bazasını genişləndirən mühüm amillərdən biri idi. İrəvan təhsil mühitində qız məktəblərinin fəaliyyəti

qadınların müəllimlik peşəsinə yönəlməsi üçün əhəmiyyətli zəmin yaratmışdır (Mollayeva, 2022, s. 104–108). Bu proses qadınların yalnız təhsil alan deyil, həm də maarifçilik fəaliyyətində iştirak edən ictimai subyekt kimi formalaşmasına imkan vermişdir. Qadınların təhsilə cəlb olunması ailə və cəmiyyət daxilində savadlanma mədəniyyətinin genişlənməsinə, xüsusilə qız uşaqlarının təhsil imkanlarının artmasına təsir göstərmişdir.

İrəvanın ictimai həyatında maarifçi qadınların fəallığı milli təhsil mühitinin sosial dayaqlarını genişləndirmişdir (Axundova, 2024, s. 36–38). Bu fəallıq pedaqoji kadr hazırlığının yalnız kişi müəllimlərlə məhdudlaşmadığını göstərir. Qadın müəllimlərin yetişməsi Azərbaycan məktəblərində tədrisin sosial təsirini artırmış, ailə-məktəb əlaqələrinin güclənməsinə və təhsilin cəmiyyət daxilində daha geniş qəbul edilməsinə şərait yaratmışdır. Beləliklə, qadınların pedaqoji təhsilə cəlbı ayrıca bir sosial hadisə olmaqla yanaşı, müəllim hazırlığı sisteminin daha geniş ictimai məzmun qazanmasına xidmət etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində savadsızlığın aradan qaldırılması və ana dilində təhsilin genişləndirilməsi müəllim hazırlığını daha da aktualaşdırdı. Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərən məktəblərin sayı artdıqca, həmin məktəblərdə dərs deyə biləcək ixtisaslı müəllimlərə ehtiyac da artdı. Bu ehtiyac yalnız bir müəssisənin fəaliyyəti ilə təmin edilə bilməzdi. Buna görə də pedaqoji kurslar, texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr bir-birini tamamlayan kadr hazırlığı sistemi kimi formalaşdı.

1930-cu illərdə ali pedaqoji şöbələrin və qiyabi pedaqoji institutların fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığını daha yüksək mərhələyə keçirdi. İrəvan Dövlət Qiyabi Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan şöbəsi milli məktəblər üçün ali təhsilli müəllim kadrlarının hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır (Əliyev, 2005, s. 77). Bu şöbə çətin siyasi və təşkilati şəraitdə fəaliyyət göstərsə də, Azərbaycan məktəblərinin kadr ehtiyacını müəyyən qədər qarşılaya bilmişdir. Burada təhsil alan müəllimlər həm pedaqoji biliklərini artırır, həm də məktəb təcrübəsini elmi əsaslarla zənginləşdirirdilər.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığı sisteminin inkişafı məktəb şəbəkəsinin genişlənməsi ilə sıx bağlı idi. Məktəblərin sayı artdıqca müəllim hazırlığına ehtiyac da çoxalırdı. Bu əlaqəni daha aydın görmək üçün Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin dinamikasına nəzər salmaq vacibdir. Aşağıdakı cədvəldə 1922–1980-ci illər üzrə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin sayı ümumiləşdirilmişdir.

Cədvəl 2

1922–1980-ci illərdə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəbləri və şagirdlərinin sayı

Təhsil ili	Təhsil ocaqlarının sayı	Şagird sayı
1922–1923	36	1521
1929–1930	112	5987
1930–1931	162	9536
1932–1933	221	18362
1969–1970	218	42541
1976–1977	201	51599
1979–1980	197	48681

Mənbə: Cədvəl F. Qasımovun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 2-dən göründüyü kimi, 1920-ci illərdən 1930-cu illərin əvvəllərinə qədər Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin və şagirdlərinin sayı sürətlə artmışdır. Bu artım müəllim kadrlarına olan tələbatı da gücləndirmişdir. Sonrakı mərhələdə şagird sayının yüksək səviyyəyə çatması Azərbaycan məktəblərinin bölgədə ciddi sosial və pedaqoji funksiya daşdığını göstərir. Lakin məktəblərin sayında sonrakı azalma siyasi, demoqrafik və inzibati təzyiqlərin təhsil mühitinə təsirini də ortaya qoyur.

Bu statistik göstəricilər pedaqoji kadr hazırlığının niyə strateji məsələ olduğunu aydın göstərir. Minlərlə şagirdin ana dilində təhsil alması üçün yalnız məktəb binası kifayət deyildi. Bu məktəblərin fəaliyyət göstərməsi üçün ana dilində dərs deyə bilən, pedaqoji metodlara yiyələnmiş və milli maarifçilik ruhunu daşıyan müəllimlər lazım idi. Buna görə də Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığı təhsil sisteminin texniki elementi deyil, bütöv milli-mədəni varlığın qorunması üçün əsas dayaqlardan biri olmuşdur.

Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşması həm də tədrisin məzmununda baş verən dəyişikliklərlə əlaqəli idi. Əgər ənənəvi təhsil mühitində əsas diqqət dini biliklərə, əxlaqi tərbiyyəyə və ilkin savadlanmaya yönəlirdisə, institusional pedaqoji təhsildə metodika, pedaqogika, psixologiya, fənn hazırlığı və pedaqoji təcrübə daha mühüm yer tutmağa başladı. Bu dəyişiklik müəllimin cəmiyyətdəki rolunu da yenilədi. Müəllim yalnız bilik ötürən şəxs deyil, həm də milli şüurun, mədəni yaddaşın və dünyəvi təfəkkürün formalaşmasında iştirak edən maarifçi kimi çıxış edirdi.

Bu baxımdan İrəvan Müəllimlər Seminariyası, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələr Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan məktəblərinin davamlı fəaliyyətini təmin edən əsas institutlar kimi qiymətləndirilə bilər. Onların fəaliyyəti müəllim kadrlarının hazırlanması ilə yanaşı, bölgədə ana dilində təhsilin qorunmasına, məktəb mədəniyyətinin inkişafına və azərbaycanlı ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına xidmət etmişdir. Nəticədə pedaqoji kadr hazırlığı Qərbi Azərbaycan maarifçilik tarixində yalnız təhsil sahəsinə aid proses deyil, həm də milli-mədəni mövcudluğun mühüm şərti kimi meydana çıxmışdır.

Nəticə

Aparılan təhlil göstərir ki, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının tarixi inkişafı ənənəvi təhsil formalarından institusional pedaqoji təhsil sisteminə keçid kimi xarakterizə oluna bilər. Bu proses birdən-birə baş verməmiş, uzun tarixi mərhələ ərzində mollaxana və mədrəsə ənənələri, dünyəvi dövlət məktəbləri, müəllimlər seminariyası, pedaqoji texnikumlar və ali pedaqoji şöbələrin fəaliyyəti əsasında formalaşmışdır. Ənənəvi təhsil mühiti bölgədə ilkin savadlı şəxslərin və maarifçi çevrələrin yetişməsinə şərait yaratmış, dünyəvi məktəblər isə müəllimlik peşəsinin daha sistemli və peşəkar əsaslarla inkişafına zəmin hazırlamışdır.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının fəaliyyəti Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının institusionallaşmasında əsas dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Seminariya müəllim hazırlığını planlı tədris proqramları, pedaqoji biliklər, metodik hazırlıq və praktik təcrübə ilə əlaqələndirmişdir. Bu baxımdan onun fəaliyyəti yalnız bir təhsil müəssisəsinin tarixi kimi deyil, həm də Qərbi Azərbaycanda milli maarifçilik düşüncəsinin inkişafı və Azərbaycan məktəbləri üçün kadr bazasının formalaşması baxımından qiymətləndirilməlidir.

XX əsrin əvvəllərində və sovet hakimiyyətinin ilk illərində pedaqoji kursların, İrəvan Türk Pedaqoji Texnikumunun və ali pedaqoji şöbələrin fəaliyyəti Azərbaycan məktəblərinin müəllim kadrları ilə təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır. Bu müəssisələr müxtəlif siyasi, sosial və təşkilati çətinliklərə baxmayaraq, ana dilində təhsilin davam etdirilməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması və

milli məktəb şəbəkəsinin qorunması üçün vacib funksiyanı yerinə yetirmişdir. Məktəblərin və şagirdlərin sayında müşahidə olunan artım müəllim hazırlığının bölgə üçün strateji əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Qadınların pedaqoji təhsilə cəlb olunması Qərbi Azərbaycanda müəllim hazırlığının sosial bazasını genişləndirən mühüm amillərdən biri olmuşdur. Qız məktəblərinin fəaliyyəti və maarifçi qadınların ictimai fəallığı qadınların müəllimlik peşəsinə daxil olmasına, ailə və cəmiyyət daxilində savadlanma mədəniyyətinin yayılmasına şərait yaratmışdır. Bu proses pedaqoji kadr hazırlığının yalnız institusional deyil, həm də sosial və mədəni inkişaf istiqaməti olduğunu göstərir.

Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycanda pedaqoji kadr hazırlığının inkişafı Azərbaycan maarifçilik tarixinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Bu proses milli məktəblərin inkişafına, ana dilində təhsilin qorunmasına, ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına və milli-mədəni yaddaşın davamlılığına mühüm təsir göstərmişdir. Mövzunun araşdırılması Qərbi Azərbaycanın təhsil tarixində tutduğu yeri daha aydın müəyyənləşdirməyə və Azərbaycan pedaqoji fikir tarixinin regional inkişaf xüsusiyyətlərini daha obyektiv qiymətləndirməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyev, C. (2022). *İrəvan müəllimlər seminariyası*. Elm və Təhsil. <https://www.preslib.az/az/elibrary/ebook/iyvefkd>
2. Axundova, S. (2024). XIX əsrin sonu XX əsrin birinci yarısında İrəvanın ictimai həyatında qadınların rolu. *Azərbaycanşünaslığın aktual məsələləri: Tədqiqat, elmi diskurs, beynəlmilləşmə*, 36–38. <https://www.scribd.com/document/915527289/Konfrans-Azerbaycansunasliq-2024-1>
3. *Azərbaycan tarixi 1900–1920-ci illər* (Vol. 5). (2008). Elm. <https://anl.az/el/Kitab/254489.pdf>
4. Balayeva, P. (2022). İrəvan müəllimlər seminariyasının məzunlarının fəaliyyət istiqamətləri. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları*, 213–220.
5. Cəfərov, C., & Allahverdiyev, C. (2017). *Təhsil tariximizdən: İrəvan Pedaqoji Məktəbi*. Orxan NPM. https://qerbiazərbaycan.com/wp-content/uploads/2023/08/Tehsil_tariximizden_Irevan_Pedaqoji_mektebi.pdf
6. Ələkbərov, N. (2003). *Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi*. Adiloğlu.
7. Əliyev, İ. (2005). *Qərbi Azərbaycanda təhsil və mədəniyyət tarixindən*. Elm.
8. Həbibbəyli, İ. (2017). *Azərbaycan maarifçiliyi və yeni tipli məktəblər*. Elm və Təhsil.
9. Hüseynov, Ə. (2010). *Ermənistan ərazisində azərbaycanlıların maarif və mədəni həyatı XIX–XX əsr əvvəli*. Şərq-Qərb.
10. İsmixanov, M., & İmamverdiyeva, N. (2022). Təhsil tariximizin önəmli mərhələsi. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları* (pp. 44–50). <https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/irevan%20konfrans.pdf>
11. Məmmədova, R. (1999). *XIX əsrdə Azərbaycanda maarifçilik hərəkəti və pedaqoji fikir*. Maarif.
12. Mollayeva, E. (2022). XX əsrin əvvəllərində İrəvan təhsil mühitində qız məktəblərinin vəziyyəti. In *İrəvan Müəllimlər Seminariyasının 140 illiyinə həsr olunmuş "İrəvan Müəllimlər Seminariyası: Tarixilik və müasirlik" mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları*, 104–108 <https://ndu.edu.az/wp-content/uploads/Konfrans/irevan%20konfrans.pdf>
13. Qasimov, F. (2014). *Qərbi Azərbaycan: Tarix, mədəniyyət, təhsil*. Qərbi Azərbaycan İcması Nəşriyyatı.
14. *Qərbi Azərbaycan: Tarixi yaddaşımız*. (2025). Elm və Təhsil. https://westaz.org/storage/postFile/Qerbi_Azerbaycan_Tarixi_Yaddashimiz_31-01-2025_09-20-05.pdf
15. Rüstəmov, F. (2022). *İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları*. Elm və Təhsil. <https://www.old.muallim.edu.az/news.php?id=22809>